

SISUKAS MONOGRAAFIA ÕPETATUD EESTI SELTSI AJALOOST

Kersti Taal. Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu. Tallinn: Argo, 2018. 375 lk.

XVIII sajandi alguses Vene impeeriumi koosseisu liidetud Eesti- ja Liivimaa (sajandi lõpust ka Kuramaa) ei jäänud kõrvale Euroopa, eriti Saksamaa ühiskondlik-poliitilistest arengutest. Sajandi teisel poolel impeeriumi Balti provintssides kujunema hakanud algelist kodanikuühiskonda iseloomustasid valgustajate loodud uued institutsioonid, mis seadsid oma sihiks inimeste harimise. Ühesuguste huvidega isikute koondumist üldkasulikel eesmärkidel oli siinses ühiskonnas juba mitmel moel varemgi ette tulnud, salapära- ja vabamüürlaste loozidest kuni hoopis avalikumalt

tegutsevate lugemisringide ja klubideni välja, kuid seltside loomine viis vabade ühenduste arengu uuele tasemele. Saksamaa eeskujul Baltikumis loodud seltsidest said püsivamad ja põhikirjalisele alusele tuginevad ühingud, mis hakkasid vähemalt osaliselt vastutama seni ühiskonnas jäigalt toimivat seisusprintsipi. Seltside liikmeskonna kujunemisel ei olnud määrav mitte inimese seisuslik taust, vaid tema kui vaba inimese, üksikisiku huvid ja soov maailma selle mitmekesisuses paremini mõista. Koos arenevate trükimeediumidega kujundasid vabatahtlikud ühendid laienevat kultuuriavalikkust, mille üheks koostisosaks oli ka teadusavalikkus, mis põhines sügaval huvil oma

koduproovintsi, laiemalt kogu maailma möödaniku vastu ja vajadusel saadud teadmisi teistega jagada. Valgustusajastul usuti, et nii saab ühiskonda paremaks muuta. Saksa romantismi mõjul suurens huvi ka kohalike põlisrahvaste, n-ö looduslaste, keele ja kultuuri eripärade vastu.

August Wilhelm Hupeli ja Johan Wilhelm Ludwig Lucega Balti provintside alanud estofiilne (letofiilne) huvi laienes XIX sajandi esimesel poolel ning selle kanaliseerimiseks vajati institutsionaalset raamistikku. Tollase teaduse elu tähtsündmuseks oli Tartu Ülikooli taasavamine 1802. aastal, kuid *alma mater* ei suutnud pakkuda tuge harrastusuurijatele, kes soovisid oma koduproovintsi eri valdkondades põhjalikumalt tundma õppida. Sel eesmärgil asutatud teadusseltsid viisid kokku ühiste huvidega uurijaid, edendasid mõttevahetust ja levitasid teadmisi oma toimetiste ning aastaraamatute vahendusel. Koos teiste teaduslik-üldkultuuriliste ajakirjadega olid need väljaanded äärmiselt olulised uute teadmiste vahendajad ka laiemale publikule, soodustades sel moel avalikke diskussioone.

Estofiilide tegevus päädis 1838. aastal Õpetatud Eesti Seltsi (ÖES) loomisega. Selle ühenduse asutamise võtmefiguuriks oli Friedrich Robert Faehlmann, eesti päritolu estofiil, arst, kellega liitusid mitmed teisedki „eesti kannust“ võrsunud haritlased. Selts seadis oma põhikirjaliseks eesmärgiks „edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjandusest ning eestlaste asustatud maast“. Samuti seati sihiks hakata kujundama laialdast uurimisbaasi ning koguma ainelise ja vaimse kultuuri mälestisi. Loodi seltsi raamatukogu ja alustati aastaraamatu ning toimetiste väljaandmisega.

ÖES on siinne vanim teadusselts, mis on jätnud sügava jälje meie kultuuri- ja teaduspõllule. Seetõttu on ülimalt tänuväärne, et 2018. aastal ilmus Kersti Taali sulest terviklik seltsi ajaloo ülevaade. Taal on Õpetatud Eesti Seltsi

ajalugu pikalt ja tulemuslikult uurinud: 2006. aastal kaitses ta seltsi varasema ajaloo teemal magistritöö¹ ning on seltsi ajaloost avaldanud mitmeid teadusartikleid ja pidanud arvukalt ettekandeid. Ei ole kahtlust, et tänasel päeval on ta parim ÖES-i ajaloo tundja Eestis.

Taali käsitus tugineb ulatuslikule arhiiviainesele ning annab põhiosas kronoloogilise ülevaate seltsi ajaloost. Ta jagab ÖES-i ajaloo õigustatult seitsmeks perioodiks vastavalt seltsi põhitegevuse fookusele. Esimestel aastakümnetel (1838–1856/1858) oli seltsi töös esiplaanil rahvavalgustuslik tegevus eesti rahva harimiseks. Eestvedajateks olid baltisakslastest estofiilid, kellega liitusid üksikud eestlased. Olulisemaks saavutuseks oli sel ajal kindlasti „Kalevi-poja“ üllitamine. Seda aega on nimetatud ka seltsi kevadeks. Järgnes omamoodi vaheperiood, mil kümmekonna aasta jooksul (1856/1858–1869) panustati eelkõige provintsiajaloo uurimisele. Edasi tuli pikem tõusuaeg (1869–1900), mida Taal nimetab loova töö ajajärguks, kuna sel perioodil tegutsesid baltisakslased ja eestlased koos kõige tulemuslikumalt eesti keele, kultuuri ja kirjanduse uurimisel. Tol ajajärgul kerkis jõuliselt esile ka arheoloogia ja ÖES-ist kujunes lõplikult teadusselts.

XX sajandi esimesed aastakümned (1900–1919) olid seltsi ajaloos selgeks languse perioodiks, mis tulenes ühiskonna üldisematest muutustest. Eestlased olid ÖES-ist suuresti tagasi tõmbunud ja leidnud rakenduse rahvuslikes algatustes ning institutsioonides. Eesti Kirjameeste Selts oli eestlaste jaoks sobilik alternatiiv ÖES-ile, mis jäi sel moel põhiosas baltisakslaste pärusmaaks. Baltisakslased tegid isegi 1912. aastal katse eestlased lõplikult kõrvaldada eesmärgiga muuta ÖES provintsiajaloo seltsiks. See ei õnnestunud, kuid seltsi tegevus soikus. 1913. aastal

¹ K. Taal, Õpetatud Eesti Selts: rahvavalgustuslikust seltsist teadusseltsiks kujunemine. Magistritöö. Juhendaja prof Tiit Rosenberg. Tartu, 2006.

piirduti vaid korralise aastakoosolekuga ning ilmasõja puhkemise järel (1914) suleti ÕES kui saksa selts kogu sõja ajaks.

Maailmasõja tagajärjel lagunesid vanad imperiumid ning nende varemetele rajati uued rahvusriigid. Nii algas ka Õpetatud Eesti Seltsi uus periood (1919–1940) juba Eesti Vabariigis, kus sellest kujunes tegus ja rahvusteaduste vallas mõjukas ühendus. ÕES tegi aktiivset koostööd teiste akadeemiliste seltsidega. Oluliselt elavnes kirjastustegevus, 1928.–1929. aasta paleepöördega (Mart Lepiku sõnastus) muudeti selts lõplikult eestikeelseks ning 1930. aastate teisel poolel kujundati ümber teadusseltsiks, mille tegevliikmeteks võisid olla vaid humanitaaraladel teaduskraadi omavad õpetlased. Sellest põhimõttest siiski rangelt kinni ei peetud ning tegevliikmeteks võeti ka teaduskraadita ja teiste teadusvaldkondade esindajaid.

1940. aasta riigikaotus pani aluse segaduste perioodile (1940–1950) seltsi ajaloos, mis lõppes selle laialisaatmisega Nõukogude võimu poolt 1950. aastal. Katkestus ÕES-i ajaloos kestis kuni 1988. aastani, mil uue ärkamisaja tuultes seltsi tegevus taastati. ÕES oli tollal esimene taastatud selts, mis on tegutsenud suuremate mõõnaperioodideta tänase päevani.

ÕES tegutseb Tartu Ülikooli juures ning on assotsiatsioonilepinguga seotud ka Eesti Teaduste Akadeemiaga. Viljakas on koostöö teiste humanitaarvaldkonna seltsidega. Seltsi ajaloolised kogud, mille kujunemisest saab raamatust detailse ülevaate, on säilinud ja kõigile huvilistele kättesaadavad. Seltsi

raamatukogu on deponeeritud Eesti Kirjandusmuuseumi, arheoloogiakogu on tallel Tartu Ülikooli arheoloogia kabinetis, etnograafilised esemed Eesti Rahva Muuseumis ja numismaatikakogu Eesti Ajaloomuuseumis. Sõjaeelses Eesti Vabariigis alguse saanud trükikliiseede (illustratsioonide trükimatriitside) kogu on üle antud Eesti Trükimuseumile. Ja kõige olulisem – seltsi arhiiv – on tervikuna Rahvusarhiivis.

Taali monograafiast saab tervikliku ja süsteemse ülevaate ÕES-i mitmekülgsest tegevusest, esimeestest ja nende rollist seltsi arengus, liikmeskonnast, publikatsioonide väljaandmisest, teadustööst ja paljudest teistest kitsamatest tegevusvaldkondadest. Käsitlemist leiavad ÕES-i suhted Tartu Ülikooli ja Eesti Teaduste Akadeemiaga ning koostöö teiste teadusseltsidega. Raamat on varustatud saksakeelse resümee ja mitmete lisadega, kus on ära toodud asjakohane personaalia (ÕES-i asutajaliikmed, esimehed, juhatuse liikmed ja auliikmed) ning loend ÕES-i kaasteelistest – Balti kubermangudes ja Soomes tegutsenud olulisematest teadusseltsidest. Raamatu illustratsioonid on koondatud ühtseks pildivalimiks, kus on põhiliselt fotod seltsi esimeestest, seltsi väljaannete tiitellehtedest ning üritustest.

Kokkuvõttes saame tõdeda, et meie vanima teadusseltsi ajalugu on Kersti Taali sisuka monograafiaga väärikalt talletatud ja kõigile huvilistele kättesaadavaks tehtud.

TÕNU TANNBERG